

Валентин СТАРОСТІН
(Київ, Україна)

УДК:94:314(477) “17/18”

**Динаміка змін чисельності населення
м. Самарчика - Новомосковська у
середині XVIII – на початку XIX ст.**

Особливістю колонізації Південної України в цілому і території колишніх Вольностей Війська Запорозького, як складової частини цього терену, є “раптовість” виникнення міст. Міста у великій кількості, немов із “рогу достатку”, постають наприкінці XVIII ст. Так стосовно перетворення запорозької паланки, слободи Самарчук (Новоселиці) у місто на сьогодні твердо встановлено точну дату – указ Катерини II від 26 вересня 1794 р. Тобто перетворення Самарчука (Новоселиці) на місто Новомосковськ і досі вважається одномоментною дією, а не процесом. Цілком очевидно, що юридичне визнання далеко не завжди є заключним актом процесу формування міста. Незважаючи на юридичне визнання, так і не стали містами Царичанка, Нехвороща, Петриківка, Саксагань, та власне й сама Січ. На нашу думку, ця “раптовість” виникнення міст зумовлена в першу чергу практично повною відсутністю комплексних досліджень процесу формування мережі населених пунктів регіону в цілому і урбанізаційного процесу, як його складової частини зокрема. Не менше значення має і факт наявності історіографічної традиції, згідно із якою урбанізація у регіоні розпочалася лише після 1775 р., а до цього часу можна вести мову лише про колонізаційний процес.

У цій статті ми не ставимо собі за мету всебічний розгляд процесу закріплення міських функцій і характеристик за м. Новомосковськом; зупинимося лише на одному з аспектів досліджуваної проблеми – динаміці зміни чисельності населення. На нашу думку, дослідження цієї проблеми має важливе значення не лише для осягнення історії саме цього населеного пункту, але й для визначення певних параметрів урбанізаційного процесу в межах всього південноукраїнського регіону.

Певні універсальні критерії доіндустріального міста було розроблено Ф. Ратцелем ще наприкінці XIX ст. За його визначенням місто – це “довготривале скупчення людей та їх житла, яке займає значний простір і розташоване у центрі важливих комунікацій”. Додатковим означенням є протиставлення сільських видів діяльності, основаних на рільництві та скотарстві, міським, що спираються на промисловість (ремесло) та торгівлю. Уточнюється також, що при кількості жителів менше 2 000 осіб подібні скупчення втрачають міський характер. В цьому означенні чітко виявлено три основні елементи визначення яких є показовим для встановлення означення місто: 1) специфічні види діяльності; 2) скупчення людей та житла; 3) мінімальний поріг чисельності населення [3, 37].

Кількісний склад населення Самарчика часів Нової Січі досить важко вирахувати через непевність свідчень, зумовлену як відсутністю певної системи підрахунків у козацьких урядовців, так і цілком суб'єктивними обставинами. В історії Коша зафіксовано декілька випадків зменшення реальної кількості населення як з ініціативи полковників, так і за ініціативою керівництва Війська. То ж точно встановити динаміку зростання населення власне слободи Самарчика в цей час здається неможливим. Встановити чисельність населення у перші десятиріччя після поселення слободи взагалі неможливо. Так 1752 р. у роботі Старосамарської комісії вже брало участь 28 чоловік – “старині самарські козаки” з 12 куренів Війська [1, 48, 60, 61]. Але, судячи із документів комісії, ці козаки в переважній більшості були мешканцями зимівників, а не слободи.

Втім можна стверджувати, що вже на той час приріст населення був досить значний і забезпечувався не стільки природним відтворенням, скільки міграцією. Зростання чисельності населення відбувалось за рахунок курінних козаків, що оселялись своїми господарствами або приходили на заробітки, а також переселенців із Гетьманщини, Правобережної України та Слобожанщини. За даними ревізії 1754 р., коли російський уряд вимагав повернення переселенців із Гетьманщини, багато людей повернулись за Лінію таємно (зафіксовано 23 родини), але “народів полских” та жонатих козаків залишилось в паланці більше, ніж малоросіян [1, 106, 117]. Тобто частка переселенців із Гетьманщини в цей час, хоча і була значною, але вони все ж не складали суттєвої більшості. На 1756 р. у Самарчику налічувалось 97 родин переселенців із Гетьманщини, Слобожанщини та Росії. З них: Полтавського полку козаків – 19 та посполитих – 33, Миргородського полку – 4 та 2, Лубенського полку – 1 та 6, Прилуцького полку козаків – 2, Гадяцького полку – 3 та 4, Чернігівського полку посполитих – 1, Ніжинського полку посполитих – 2, Харківського полку козаків – 3, цього ж полку посполитих – 5, Охтирського полку посполитих – 2, Ізюмського полку козаків – 2, Сумського полку посполитих – 2, різних слобід і маєтків посполитих – 6 [1, 281-185]. Вихідців із Правобережної України нараховувалось менше – всього 15 родин. З них: губернії Смілянської – 3, Корсунської – 1, Чигиринської – 3, Бершадської – 1, Лисянської – 1, Білоцерківської – 3, Богуславської – 2, м. Погребища – 1 [1, 290]. Слід також зазначити, що в цих реєстрах згадано лише трьох жінок – вдів, які, за логікою укладачів, були главами родин і власниками господарств. Членів сімей переселенців ці реєстри не враховували і лише зрідка вказують на наявність дружини.

В. М. Кабузан подав дані, що на початку 1760-х рр. у Новоселиці існувало 480 дворів, у яких нараховувалося 1 440 чоловіків, при загальній кількості дворів і чоловічого населення у паланці 758 та 3 220 відповідно [6, 97]. Тобто паланочний центр за цими даними концентрував у собі 63,3% відсотки зареєстрованих дворів та 44,7% чоловічого населення підпорядкованого йому району.

За Сповідною книгою Старокодацької Хрестової наміснії, містечко Самарчик є найбільшим населеним пунктом в її межах. У ньому нараховується 255 дворів з 2 268 осіб обох статей (1 176 чоловіки, 1 092 жінки). Окрім того, у містечку ще нараховувалось 1 888 дітей від 7 років та 476 дітей до семи років [5, 25]. Тобто загальний склад населення містечка (точніше парафії Троїцької церкви) досягав 4 632 осіб різного віку і статі. Тут слід зауважити, що Л. Гісцова, слідуючи за записом в книзі, вказує кількість дітей серед загальної

кількості населення (“з них дітей”). За цим підрахунком кількість дітей у Самарчику дещо перевищує загальну кількість населення (за таким прочитанням, наприклад, у Новому Кодаці із 1 262 осіб 954 складають діти, а взагалі серед 8 002 осіб зафіксованих у намісній діти складають 6 281 особу). Така демографічна ситуація видається нам неможливою. Вірогіднішим рахувати дітей як окрему групу обліку (“в них дітей”). Отже саме це джерело можна визнати як таке, що найбільш достовірно передає загальні кількісні показники населення. Але за даними Феодосія Макаревського, у Новоселиці за станом на 1772 р. значаться 280 дворів [16, 415]. Це дає дещо іншу картину загальної кількості населення, але різниця в принципі не дуже суттєва. Високі темпи зростання чисельності населення підтверджується і даними 1773 р., згідно з якими загальна кількість лише господарів (без наймитів, жінок та дітей) усієї Самарської паланки складала 8 960 осіб (2 994 козаки та 5 966 посполитих) [15, 431]. В. М. Кабузанзначає населення паланки на початку 1770-х рр. у набагато менших цифрах: 1 158 родин та 3 474 чоловіки, але теж відзначає суттєве зростання кількості населення у порівнянні із початком 1760-х рр. Дослідник враховує, що за цей час із Самарської було виділено Орільську (397 родин та 1 191 чоловік) та Протовчанську (1 100 родин та 3 300 чоловік) паланки [6, 118].

Склад населення слобод чітко визначив ще запорозький старшина Чернявський у 1766 р. Даючи характеристику запорозьким слободам, він зокрема зазначив, що “во всех обитают поженившиеся запорожские козаки с вышедшими к ним из польской Украины и из Малой России жителями” [18, 1855]. Але, звичайно, детальної інформації про етнічний склад населення немає, хоча б через те, що таких реєстрів просто не велося. Без сумніву, основу населення складали українці, але в окремих документах згадуються: росіяни, поляки, татари, євреї-вихрести.

За відомістю, складеною у 1775 р. генерал-поручиком Текелією, населення “деревні” Новоселиці Самарської паланки становило 9 227 осіб (3 405 чол., 2 108 жін., 3 714 дітей) [7, 117]. Разом з тим, за матеріалами Азовської губернської канцелярії у 1779 р., населення слободи визначалось у 2 687 чол. та 2 387 жін. При цьому зазначалося, що на момент відкриття губернії населення Новоселиці складало 2 655 чол. та 2 361 жін. і було вираховано, що приріст склав відповідно 32 та 26 осіб. Окрім цього у слободі значилось ще 843 особи приналежні до Полтавського пікінерського полку [14, арк. 66зв, 67].

За даними В. М. Кабузана населення Новомосковського повіту⁶ у 1777 – 1778 рр. зросло на 3 484 особи чоловічої статі (31,38%), у 1779 р. на 2 377 осіб (16,11%), а у 1780 – 1781 рр. скоротилось на 172 особи [6, 132, 133, 137]. У 1782 р. темп приросту населення у Новомосковському повіті сягає максимуму – 41,21% [6, 138]. У 1780 – 1790-х рр. зростання населення повіту продовжувалось. Між 1783 та 1794 рр. воно зросло із 20 753 до 24 691 чоловіка, тобто на 3 938 осіб, або 18,98%, а на 1 січня 1796 р. складало вже 34 828 чоловіків [6, 145]. Загалом цей приріст населення повіту формується за рахунок

⁶ Задля полегшення підрахунків, В.М. Кабузан систематизує данні по повітах в кордонах кінця 1780-х рр., а не по територіальних одиницях Азовської губернії. Тобто він фактично наводить данні щодо території колишніх трьох паланок: Самарської, Протовчанської та Орільської.

переселенців-кріпаків, яких оселяють на поміщицьких землях і практично не позначається на міських верствах населення.

На початку 1780-х рр. населення Новоселиці складало 3 612 різного звання жителів [9, 73], а за іншими даними – 1784 р. – в слободі було 3 577 лише чоловіків [12, 14]. За Атласом намісництва 1787 р., у містечку Новоселиці значилося вже 3 698 чоловіків та 3 098 жінок, а всього у ньому проживало 6 795 осіб [2, 153]. При загальній кількості населення повіту у 39 332 особи [2, 158] населення Новоселиці складало від нього 17,28 % в той час, як тогочасне м. Новомосковськ (кол. Катеринослав Кільченський) важило у населенні повіту 6,29 %. Н. Полонська-Василенко, яка ретельно опрацювала матеріали цього Атласу, вказала Новоселицю як найбільший населений пункт повіту, що входив до 12 населених місьць регіону із населенням більше 5 000 осіб [13, 107]. Тогочасне м. Новомосковськ (Катеринослав-Кільченський) до цього переліку не потрапило взагалі. Але у таблиці № 7, де Н. Полонська-Василенко проводить порівняння населення міст 1787 р. із населенням 1897 р.; відносно Новомосковська вона припускається суттєвої помилки, вважаючи, що у 1787 р. кількість населення тогочасного міста становила 2 474 особи. Але цей Новомосковськ повністю припинив своє існування у 1794 р. і, фактично, у цій позиції має стояти кількість населення містечка Новоселиці (6 795 осіб), а коефіцієнт зростання має бути зовсім іншим. Якщо за обрахунками Н. Полонської-Василенко він складає 5,2 то, підставляючи в таблицю кількість населення Новоселиці, ми отримуємо лише 1,9. Цей уточнений коефіцієнт безумовно перетворює м. Новомосковськ на лідера в групі мляво зростаючих міст регіону, яке до цього Н. Полонська-Василенко віддавала м. Нахичевань – із коефіцієнтом у 2,8 [13, 113].

У зв'язку з цим виникає запитання: чому поселення, яке за перші тридцять років свого існування перетворилось на найбільший населений пункт регіону, в подальшому фактично припинило розвиватися. За статистичними даними 1770 – 1780-х рр. вже помітно, що у Новоселиці зростання чисельності населення припинилося, причому з наступних причин: відсутність притоку переселенців, конкуренція з м. Катеринославом-Кільченським, переважання населення військовими постояями. А вже з 1790-х рр. спостерігається зменшення кількості населення. Так, за матеріалами 1797 р., у парафії Новомосковської церкви Святої Трійці знаходилось 653 двори, у яких проживало 2 967 чоловік та 3 053 жінки. В цьому ж році з парафії було виділено 220 дворів, які приписали до спорудженої в слободі Вороновці церкви Успія Богородиці [16, 545]. На кінець 1810-х р. у місті налічується 1 096 дворів із населенням у 1 410 чоловіків та 1 418 жінок [4, 33]. У загальній кількості населення повіту у 88 904 осіб місто важило всього 3,18%. Разом з тим, існують пізніші дані про те, що на 1824 р. у місті значилося 4 301 чол. та 3 618 жін. [11, 172]. Це суттєво змінює загальну картину, але на якому джерелі ґрунтуються ці відомості встановити не вдалося.

На нашу думку, головним чинником, що призвів до падіння чисельності населення, було перетворення містечка на повітове місто. Пов'язані із цим перетворенням обмеження на володіння землею та перехід до міських станів стали причинами того, що значна кількість родин залишила Новомосковськ, перебравшись до інших державних слобод. Так ордером від 8 серпня 1776 р. Г.О. Потьомкін наказав азовському губернатору В.О. Черткову “приложить всевозможное старание к разделению их (населення Вольностей – В.С.) на такие роды государственных жителей, в которых они по собственной их склонности и воле вступитъ пожелают и утвердя в оных прислать ко мне ведомость, сколько

пожеляют из них вступить в купечество так же в мещанство и в цехи... сколько из них пожелают вступить в службу и сколько останется в крестьянстве” [8, 199, 200]. Але конкретні інструкції щодо формування у регіоні станового суспільства мають дещо інший характер. При записі до купецтва та міщанства купців, міщан та державних селян, які переселялись до Південної України із іноземних держав та інших губерній імперії вони отримували пільгові роки у оподаткуванні та несенні натуральних повинностей. А от місцевих “из малороссийского звания людей причисля по их капиталу, но без всякой льготы”. Окрім того, якщо місцеві жителі вже мали у володінні землю, то вони мали сплачувати й усі поземельні податки, крім заявленого купецького капіталу чи міщанського окладу [14, арк. 494 зв]. Тобто для місцевих жителів запис до міських станів означав різке збільшення податкового тиску. В такій ситуації козаки та посполиті, навіть ті, хто мав необхідні капітали, не поспішали переходити до міських станів. Хоч вони і продовжували займатися ремеслом та торгівлею, але в умовах включення до системи станових обмежень все більше залежали від сільськогосподарської діяльності.

Додатковим фактором зменшення чисельності населення було також і те, що при перетворенні містечка на місто від нього було механічно відділено кілька житлових районів.

На зменшення кількості населення Самарчика – Новомосковська напевно мали вплив і переселення козаків, згідно із проектом створення Чорноморського козацького війська. Депутати Чорноморського війська діяли у повіті протягом кількох десятиріч. Стосовно переселенців відомо кілька конфліктів із місцевими поміщиками, які мали підтримку від керівництва повіту, але власне з Новомосковська відселення козацтва, напевно, відбувалось без ускладнень. Окрім козаків, Чорноморське військо активно залучало до себе й представників інших станів. Так, військового суддю Антона Головатого було викрито у наданні паспортів кріпакам. В цьому йому допомагали священники: з с. Очеретуваного Омелян Марков та містечка Новоселиці Роман Порохня [17, 234]. Та все ж, значна частина козацтва “знайшла себе” у нових порядках. Хоча загальна кількість переселенців із Новомосковського повіту у Чорноморське військо протягом 1791 – 1792 рр. достатньо помітна – 836 осіб чоловічої статі [6, 152]. Та й у доповіді Павлу I про потреби Чорноморського війська наказний отаман Т.Т. Котляревський вказує, що в Новоросійській губернії лишилося багато “оженившихся” козаків колишнього Запоріжжя і наводить перелік у 42 населених пункти (переважно державні слободи), в яких вони проживають. Фігурує в цьому переліку і Новоселиця [17, 237].

Для порівняння даних про чисельність населення Самарчика (Новоселиці) – Новомосковська можна навести відомості по деяким містам України та регіону. У Малоросійській губернії згідно опису 1798-1800 рр. населення губернського міста Чернігів складало – 1 350 чол. та 2 399 жінок. Повітові міста мали: Кременчук – 1 980 чол. та 2 037 жін., Полтава – 3 211 чол. та 3 940 жін., Лубни – 1 134 чол. та 1 303 жін., Ніжин – 5 430 чол. та 5 674 жін., Конотоп – 2 592 чол. та 2 780 жін., Глухів – 2 982 чол. та 3 131 жін. [10, 33, 59, 65, 79, 94, 102, 106] За матеріалами В.М. Кабузана на 1823 р. у Херсоні проживало 4 795 осіб чоловічої статі, Миколаєві – 10 934 особи, а в Одесі – 25 333 [6, 210]. За даними 1817 та 1719 р. населення податних станів у містах Катеринославської губернії складало: Катеринослав – 5 724 особи, Верхньодніпровськ – 912 осіб, Павлоград – 3 920 осіб, Бахмут – 4 100 осіб, Слов’яносербськ – 1 387 осіб, Олександрівськ – 1 268 осіб [4, 33].

Самарчик (Новоселиця) в цьому порівнянні дещо вражає. На кінець 1760-х рр. за кількістю населення Самарчик (Новоселиця) вже відповідає вимогам до міста доіндустріального часу. Він, безумовно, являє собою довготривале скупчення людей та житла, а його населення далеко перевищує мінімальний поріг у 2 000 осіб. На 1770-ті рр. демографічний розвиток Самарчика (Новоселиці) можна порівняти із нормами, які діяли в УРСР і були одними із найбільш жорстких в світовій практиці. За ними ранг міста отримував населений пункт із населенням у 10 000 осіб за умови, що у ньому не переважає сільськогосподарське населення [3, 40]. Особливо це вражає, якщо враховуючи прикордонний характер Самарчука, високий рівень несталості військових, господарських та політичних обставин. Поява поселення такого розміру на землях Вільностей є явищем надзвичайної ваги. Із 1780 – 1790-х рр. ситуація значно змінюється. Поселення, розташоване у регіоні, який швидко залюднюється не лише не має приросту населення, але навіть демонструє його зменшення.

Джерела та література:

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 3. – К., 2000. – 951с.
2. Атлас Екатеринославского наместничества, составленный из одной губернской генеральной карты и пятнадцати уездных с назначением каждого владения дач, к коим присоединены подробные изъяснения, и купно пятнадцати уездных, двух приписных и одного портового городов планы. Сочинён в городе Кременчуге в 1787 г // Джерела з історії Південної України. – Т. 10 / Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX століття / Упор.: А. Бойко. – Запоріжжя, 2009. – С. 141 – 279.
3. Божё-Гарнье Ж. Очерки по географии городов / Пер. с фр. К.Т. Топуридзе и С.Н. Тагера / Ж. Божё-Гарнье, Ж. Шабо – М., 1967.
4. Военно-топографо-статистическое описание Екатеринославской губернии // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX століття. – Вип. 2. – Запоріжжя: РА «Тандем - У», 1996. – С. 30 – 50.
5. Гісцова Л. Сповідна книга Старокодацької запорозької хрестової наміснії як джерело до вивчення історії поселен Вольностей військових / Л. Гісцова // Січеславський альманах. – Вип.2. – Дніпропетровськ, 2006. – С. 20 – 27.
6. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – пер. пол. XIX века (1719 – 1858 гг.) / В.М. Кабузан. – М., 1976.
7. К истории управления Новороссией князем Г.А. Потёмкиным. Вып. 2. – Екатеринослав, 1905. – 130с.
8. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття) / В.К. Козирев. – Запоріжжя, 1999. – 528с.
9. Описание городов Азовской губернии // ЛЕУАК. – Год первый. – Екатеринослав, 1904. – С. 72 – 93.
10. Описи Лівобережної України / Упоряд. Т.Б. Ананьєва. Відп. ред. П.С. Сохань. – К., 1997. – 324с.
11. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. – Екатеринослав, 1864. – 326с.+ 29с.+26с.
12. Первое столетие г. Екатеринослава 1787 – 9 мая – 1887 Доклад Екатеринославской Городской Управы к торжественному заседанию Думы 9 мая 1887 года. / Сост. гор. секретарь М.М. Владимиров. – Екатеринослав, 1887. – 275с.
13. Полонська-Василенко Н. Південна Україна року 1787 (з студій з історії колонізації) / Н. Полонська-Василенко // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен: видання «Дніпрові хвилі», 1967. – Т. 2. – С. 90-169.
14. РДАДА. – Ф. 16, оп. 1, спр. 558, Ч. 5.
15. Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття) / В.К. Козирев. – Запоріжжя, 1999.

16. Феодосий (Макаревский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии / Феодосий (Макаревский). – Днепропетровськ, 2000.
17. Щербина Ф. Беглые и крепостные в Черномории / Ф. Щербина // Киевская старина. – 1883. – июнь. – С. 233 – 249.
18. Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков / Д.И. Сварницкий. – Т. 1. – Владимир, 1903.
19. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків / Д.І. Яворницький : у 3 т. – Т. 1. – К., 1990.

Валентин Старостін (Київ, Україна). Динаміка змін чисельності м. Самарчика-Новомосковська у середині XVIII – на початку XIX ст.

Аналізуються кількісні зміни населення м. Новомосковська і причини, які їх зумовлювали у середині XVIII – на початку XIX ст.

Ключові слова: Самарчик, Новомосковськ, демографія.

Валентин Старостин (Киев, Украина). Динамика изменения численности г. Самарчика-Новомосковска в середине XVIII – начале XIX в.

Анализируются количественные изменения населения г. Новомосковска и причины, которые их обусловили в середине XVIII – начале XIX в.

Ключевые слова: Самарчик, Новомосковск, демография.

Valentine Starostin (Kiev, Ukraine). Dynamics of change chislenosti Samarchika-Novomoskovska in the middle XVIII – beginning XIX centuries

The quantitative changes of the Novomoskovs'k-city population and its reasons in the middle XVIII – beginning XIX centuries are analysed.

Keywords: Samarchik, Novomoskovs'k, demography.